

PLASTI IN POGOSTNOST LEKSIKE

V zadnjem času se je v svetu znova poživilo zanimanje za leksikologijo; spremlja ga odkrivanje novih raziskovalnih metod in zato tudi novih spoznanj. Ker pri študiju slovenske leksike v eno teh smeri še nismo napravili poskusa, naj ta članek odpre pogled v ustrezno problematiko.

Obravnavali bomo zgradbo besedišča, njegove plasti in pogostnost ter za poskušnjo s statistično metodo analizirali nekaj slovenskih pripovednih tekstov. Čeprav se bomo ukvarjali z najvažnejšim stilnim elementom, z besedo, se pri analizi ne bomo spuščali v vprašanja stila, saj se odpovedujemo preiskovanju sintakse, besednega reda in frazeologije; prav tako bomo pustili v nemar čustveno in metaforično plat besed. Leksika namreč ni samo umetnostno izrazno sredstvo, ampak je tudi nekakšno duhovno gradivo, ki služi množici in posamezniku. V uporabi tega gradiva se kažejo človekov značaj, idejna usmerjenost pa tudi človekove ustvarjalne zmožnosti. Primerjava med umetnostno rabo besede in neumetnostno, na primer v političnih spisih, bi bila seveda plastičnejša, vendar se moramo zaradi materiala, ki je trenutno dostopen, omejiti le na študij besedja, kakor se kaže v slovenski prozi. Pa tudi sicer bo koristno dognati spremembe in težnje razvoja v tekstih takšne vrste, ki so že po svoji naravi najbolj konservativni.

Splošno je znano, da se jezik spreminja. Manj pa je znano, da je evolucija v jezikovnih pojavih različna. Medtem ko se pri človeku fonetični in morfološki sistem ne spreminjata, ko se enkrat v njem zakoreninita, in je mogoče zaznati manjše spremembe le med posameznimi generacijami, se leksika močno spreminja tako pri posamezniku kot pri jezikovni skupnosti, ker je odvisna od vseh sprememb, ki vplivajo na življenje posameznika, rodu ali naroda. Besede torej prihajajo, žive in odhajajo, včasih tudi izumirajo. Vendar se stare ne umikajo zmeraj novim in že odmrle se lahko vračajo. Človekov duh potrebuje soznačnice in dvojnice, ki jih porazdeli za različno rabo. Življenje podpira spreminjanje besed, ker množi vzroke, ki odločajo o življenju besed. Socialni motivi, poklic, okolica, rast, vse vpliva na besedje, na njegovo spreminjanje in prilagajanje, na medsebojno nadomeščanje, odmiranje in tvorbo novih besed. Prav tako in še v večji meri odsevajo spremembe pri generacijah in narodih. V besedah živi vsa preteklost naroda, njegova kultura, njegovo gledanje na svet. In prav zato, ker ima vsak narod svojo zgodovino, ki se bolj ali manj razlikuje od zgodovine drugih narodov, ima tudi svoje posebno besedišče, ki se res v nekaterih pogledih popolnoma pokrije z besediščem drugih narodov, saj je nakazan v besedišču tudi razvoj narodov in posameznih človeških, plemenskih skupnosti, vendar ima besedišče vsakega naroda v celoti in posameznostih poteze, ki so enkratne in le zanj značilne.

Izgovorimo besedo *operacija* in povprašajmo različne ljudi, kaj jim pomeni. Človeku, ki se ni srečal s kulturo, ne bo pomenila nič, temu, ki je bil v bolnišnici, bo zazvenelo rožljanje zdravniških instrumentov, videl bo kri, začutil strah in bolečino. Zdravnik si bo predstavljal moderno opremljeno operacijsko dvorano, plašč in rokavice in pacienta, vojak se bo premaknil na bojišče, dijak v šolske klopi in k zvezku, blagajnik se bo sklonil nad svoj žurnal. Ali še en primer: kaj pomeni *hiša*? Za kmeta je nekaj drugega kot za meščana, za Evropejca pomeni zidano, za Japonca leseno, za nomada stanovanje iz kož, šib ali blata, za Eskima

iz ledu narejeno zatočišče. In vendar gre v obeh primerih za en in isti pojem, sprejet sicer v različnih dobah in pogojih, a vendar za splošno znan pojem.

Ampak kakor so se začeli zdravniki ogibati v pogovoru s pacienti besede *operacija*, ker se je le-tem zdela brutalna in jih je strašila (gre za neke vrste jezikovni tabu!), in jo nadomeščati z diskretnejšim *posegom*, prav tako lahko šolar zamenja *operacijo* z izrazom *račun*, *operacija* v vojaškem pomenu pa bo lahko izginila iz živega besedišča, če ne bo več vojsk.

Leksika je torej najmanj obstojna in najmanj tipična med vsemi tremi sestavinami jezika. Del besedja, ki najbolj variira, imenujemo pogovorna plast oz. slang, argot ali kako podobno. Toda tudi besede, ki so v splošni rabi, se spreminjajo v pomenih, obsegu in pogostnosti ter prihajajo počasi iz aktivnega področja v pasivno, ohranjujoč se v knjigah ali celo samo v slovarjih. Posamezni tipi besed so bolj občutljivi za spremembe kot drugi, popolnoma nespremenljivih besed pa sploh ni. Celo med tistimi besedami, ki stoje v sredi vsakdanjosti, dosejata spremenljivost in smrtnost okrog 20 odstotkov v tisoč letih. Še bolj kot so vidne spremembe pri jeziku kolektiva, je mogoče ugotavljati spremembe in premike pri posamezniku. Po najnovejših podatkih spozna in pridobi človek tri besede na dan, to je tisoč na leto in odriva stare besede v podzavest in pozabo, čeprav ne tako hitro.

Besede prihajajo s predmetom, pred njim ali za njim, in pri tem ni potrebno, da človek predmet pozna, čeprav si prizadeva, da bi dal predmetom, pojavom in predstavam stvarno podobo, to je ime.

Poznati predmete in pojave po imenu pomeni namreč obvladati jih. »*Strašno me boli glava, doktor!*« »*To bo migrena*«. »*Zelo slabo prebavljam*«. »*To bo dispepsija*«. Podobni molieriovski dialogi zmeraj polnijo ambulante. Zdi se, kakor da bi strokovni izraz prinašal rešitev, ki je preprosta *boli me glava* ali *glavobol* ne premoreta, in kakor da termin *migrena* ali *cefalgija* ne pomenita istega kot *glavobol*. V resnici pa se je samo zdravnik potrudil, da je vsakdanjo, vsakomur razumljivo besedo nadomestil s skrivnostnim terminom. Bolniku se namreč zdi, da samo natančen strokovni izraz objame pojav in tako zmanjša ali odpravi bolečino. Magija termina in jezikovni tabu si podajata roke ter vklepata človeka v svoj začarani krog, kakor sta ga pred tisoč in tisoč leti.

Seveda ni potrebno, da z besedo poznamo tudi predmet. Besede sprejemamo, ker jih uporabljajo drugi ljudje in ker iz zveze zaslutimo njihov pomen, sprejemamo jih, ker so moderne, ker lepo zvene. Absolutna večina ljudi nima niti približnega pojma o tem, kaj pomeni *atomski* ali *transistorski*, in vendar sta nam besedi dan za dnem na jeziku. Pred vojno je bila za slovenske intelektualce tipična fraza *če hočete*, danes sta med filozofi priljubljena izraza *nekje* in *aspekt*, v uradniških krogih pa se bohotita *kompleksnost* in *konkretno*.

Novе besede niso enakovredne. Zato pri njih ne smemo raziskovati le odkod, namreč iz katerega jezika, narečja ali stroke so, kdaj so prišle, kdo jih je sprejel oz. naredil, temveč je treba zmerom ugotavljati tudi, ali gre za čisto novo, doslej neznano besedo, ali pa gre za izpeljanko oz. sklop, torej za besedo, ki tako ali drugače že živi v pojmovnem svetu jezika in je vsaj podzavestno blizu vsakemu članu jezikovne skupnosti.

Po tem splošnem pogledu v življenje besed je prav, da si predstavimo grafično podobo leksike. Ta bo zaradi preglednosti tako shematizirana, da bo zabrisala podrobnosti, postala pa bo bolj nazorna. Celotno leksiko si lahko zamislimo kot kvader, ki je razdeljen v vodoravne in navpične plasti. V vodoravni smeri ločimo

tri pasove, to je nove besede (neologizme), žive besede in izumrle oz. odmirajoče besede (arhaizme). Srednja plast je največja. V navpični smeri delimo kvader takole: na sredi je najmočnejša, tako imenovana nevtralna leksika, na desno od nje si sledijo pogovorna, narečna in vulgarna, na levo pa knjižna, strokovna in

PLASTI LEKSIKE

			nova				
vzvišena	strokovna	knjižna	ži- nevtralna -va		pogovorna	narečna	vulgarna
			mrtva				

vzvišena. Najvažnejša za naš študij je osrednja skupina, kakor se je izoblikovala med navpično in vodoravno razdelitvijo. Ta skupina živih, nevtralnih besed je za vsak jezik tipična, za vsakega jezikoslovca in stilista najzanimivejša, žal pa močno zanemarjena, ker je tako splošno znana, da je nihče ne opazi, in je prav zaradi tega celo v slovarjih nezadovoljivo obdelana.

Tudi če se pri razmišljanju ne oziramo na emocionalno in sociološko plat posameznih besed, o katerih vemo, da v razumu in čustvu vsakega človeka drugače odmevajo, moramo kljub temu poudariti, da besed, ki bi isto pomenile, pravzaprav ni; seveda izzamemo tip *lingvistika-jezikoslovje*. Vsaka beseda, čeprav gre za soznačnico, stoji v tem sistemu na določenem mestu. Poskusimo s primerom! Beseda *pes-psica* je splošna, navtralna; *kuža*, *ščene* in *cucek* živijo v pogovorno-narečnih plasteh, *hovhov* v otroškem govoru, *kuzla* je med vulgarnimi besedami, medtem ko so termini *jazbečar*, *hrt*, *pinč* v strokovni plasti in pasja ime na *Bobi*, *Pazi*, *Sultan* nekje v soseščini.

Besede kajpak nimajo stalnega mesta in se lahko premikajo v vse smeri, torej ne samo v smeri novo-živo-izumrlo, oz. sredotežno od desne in leve, marveč tudi iz središča proti desni in levi oz. od spodaj navzgor. Beseda *máser* živi med novimi strokovnimi izrazi, *radar* je v srednjem delu strokovne plasti, *televizor* se je premaknil iz te plasti v nevtralno plast in si tam ustvarja družino. Iz središča se je umaknila Prešernova *deklica* navzdol in proti skrajni levi, Trubarjev *far* proti spodnjemu desnemu kotu, torej med vulgarno-arhaične besede. Narobe pa sta besedi *gnezdo* in *rep*, živi in nevtralni besedi z večjim številom pomenov, dobili odmev v zgornjem strokovnem kotu, saj pomenita določen način pričeske, in se počasi pomikata v strokovni plati proti središču. Če bosta termina ostala, imata možnost, da se razvijeta v samostojna pomena besed *rep* in *gnezdo*, sicer bosta mimo nevtralnega besedišča zdrsnila v pozabo, to je navzdol.

Na prehajanje besed iz ene skupine v drugo, sredotežno in sredobežno, delujeta dve odločujoči jezikovni sili, ki se kažeta v boju med osebnimi in splošnimi težnjami v jeziku. Posameznik poskuša zaradi ekonomičnosti shajati z malo izrazi, sobesednik ga sili, da se natančneje izraža, da išče določnejše izraze ter jih vse bolj na gosto uporablja. Nasprotno umetnik marsikdaj pod vplivom mode teži za posebnostjo, iskanostjo, pa uzus njegovo iskanost zavrača in odriva iz splošne rabe. Gre torej za boj med individualno, umetniško smerjo in med ekonomično,

izravnavalno smerjo v jeziku. Z drugimi besedami: gre za nasprotje med *stilom* in *sintakso*, kakor je pojmoval jezik Vossler, oz. za nasprotje med *la parole* in *la langue*, kakor je ta pojav razlagal De Saussure. Zato so se v leksiki izoblikovale zakonitosti, ki si jih velja poglobljeno ogledati.

Živa leksika se ne razlikuje samo po do sedaj znanih in pravkar pregledanih sestavinah, marveč se razlikuje tudi po pogostnosti v rabi, po frekvenci. Z njo so najtesneje povezana vprašanja vloge in pomenov posameznih besed. Toda preden se nadrobneje lotimo frekvence, moramo pogledati na odnos med tako imenovanimi polnimi in pomožnimi oz. indiferentnimi besedami. Besedne vrste so v slovnici obdelane kot med seboj enakovredne kategorije, vendar jih je treba za leksikalno in stilistično rabo porazdeliti v tri skupine: polne besede so glagoli, samostalniki, pridevniki in prislovi. Z njimi mora operirati predvsem leksikograf. K pomožnim besedam spadajo predlogi, vezniki in členki. To je kategorija besed, ki se mora z njimi ukvarjati sintaksa. V kategorijo indiferentnih besed pa, ki se vežejo s polnimi in pomožnimi besedami, spadajo: števnik, zaimki in medmeti. Zaradi lažje orientacije pa bomo pomožne in indiferentne besede združili v eno skupino.

Najpogosteje uporabljamo v govoru in pisavi (v govoru seveda več) pomensko prazne, tako imenovane pomožne besede, npr. *v, na, in, da, nič, se, on*; tem slede po pogostnosti pomožni glagoli in polne besede z zelo širokim pomenskim obsegom, npr. *biti, iti, imeti, oče, človek, mati, rad, velik*.

Besede, ki so v središču nevtralne leksike, so najmočnejše, pa naj so enopomenske ali večpomenske. Enopomenske so povečini tiste, ki smo jim dejali pomensko prazne. Te so neobhodno potrebne za nakazovanje relacij v stavku. Razen njih je v tem jedru manjše število pomensko polnih besed, ki imajo veliko pomenov, zvez in individualnih čustvenih odmevov v posameznih plasteh leksike. Besede, ki živijo v tem jedru, so zelo stare, ljudske in nesestavljene. Obstoje iz enega do treh zlogov. Vse druge pa se razporejajo okrog tega jedra in je zato že po oddaljenosti od središča nakazano število njihovih pomenov oz. fonemov. Statistiki so izračunali: čim dalj od središča, oz. čim nižje na frekvenčni lestvici stoji beseda, manj pomenov ima in iz več fonemov je narejena.

Natančnejšega števila besed v tej osrednji skupini nevtralne leksike ni mogoče določiti, vendar je dokazano, da vsak človek lahko shaja s pet tisoč leksemi. Kaj je leksem, naj osvetlita primera. Človek izgovori na dan od deset do osemnajst tisoč besed in pri tem uporabi kvečjemu tisoč različnih slovarskih enot, to je leksemov. Če zapišemo pregovor *človek človeku volk*, smo pri tem uporabili tri besede (človek, človek, volk), pa samo dva leksema (človek, volk). Orientacijski odnos med besedami posameznega teksta in njegovimi leksemi je 7 ali 8 : 1, oz. bolj preprosto povedano: tekst s 40.000 besedami ima kakšnih 5.000 leksemov.

Teh 5.000 tipičnih leksemov razpada v dve močni skupini:

1. v 100 pomožnih leksemov, to je predlogov, veznikov, števnikov, zaimkov in členkov ter
2. v 4.900 polnih leksemov, to je glagolov, samostalnikov, pridevnikov in prislovov.

Ker nas pri leksikalnih in stilnih analizah pomožni leksemi manj zanimajo, se moramo posebej dotakniti samo polnih leksemov in jih oceniti. Da bo odnos med podskupinami polnih leksemov še očitnejši, vzemimo za izhodišče namesto tipičnih 5.000 leksemov najvišje možno merilo, to je 25.000 leksemov, ker so strašno redki pisatelji, katerih besedišče seže čez to številko, mnogo pa jih je globoko

pod njo (Dante 5.800, Homer 9.000, Shakespeare 15.000, Baudelaire 25.500, Claudel 50.000). Med temi 25.000 polnimi leksemi bo:

a) 50 tako imenovanih vodilnih leksemov, ki pokrijejo 19 odstotkov celotnega števila polnih besed, ali v primerjavi: vsaj en vodilni polni leksem se pojavi na vsakih 5 besed. Torej ne moremo brez njih zložiti niti enega stavka. Prav zato, ker se s temi 50 leksemi oblikujejo vse naše misli, imenujemo te lekseme vodilne. Pomensko so ti leksemi malo določeni.

b) Sledi kakšnih 4.000 osnovnih leksemov. Ti pokrijejo 80 odstotkov polnih besed in tvorijo jedro, osnovo človekovega govora.

c) Preostalih 20.000 leksemov pokrije samo 1 odstotek polnih besed. To so leksemi z majhno frekvenco, so pa pomensko jasno opredeljeni in jih zato imenujemo značilni leksemi. V njihovi izbiri in rabi se kažejo razlike med posamezniki.

Če apliciramo na té kategorije za zgled prej omenjene besede iz družine in sorodstva *pes-psica*, bi uvrstili med vodilne besede izraz *žival*, med osnovne *pes*, med značilne pa tip *jazbečar*.

Kadar govorita dva strokovnjaka, od katerih je eden recimo medicinec in drugi tehnik, vsak o svojem specialnem problemu, je njuno besedišče, vzeto iz strokovne plasti, res različno, a vendar imata še zmerom nad 60 odstotkov skupnih frekvenčno najmočnejših besed. Kadar pa se lotita iste teme, če se npr. pogovarjata po telefonu o nedeljskem izletu, ne bo med njima ne v izboru ne v frekvenci skoraj nobenega razločka.

Po vsem tem bi bil študij leksike posameznih avtorjev in vzporedno s tem preiskovanje njihovega stila s statistično analizo nesmiseln. A stvar ni taka. Pri umetniku prevladuje, kot smo že poudarili, individualna izbira leksike, in zato se bolj ali manj oddaljuje od norme. Neredko se zgodi, da so avtorju nekatere besede posebno ljube, in te vnaša tako pogosto v tekst, da se vzpno v frekvenčni lestvici visoko nad povprečje. Ker so te besede ključ za razumevanje avtorjeve osebnosti, jih imenujemo ključni leksemi.

Obsega celotnega besedišča posameznega jezika ni mogoče določiti, posebno zato ne, ker je v njem nedoločeno število potencialnih besed, in tudi leksike specialnih jezikov ne poznamo. Lahko pa se поблиže spoznamo z besediščem posameznih ljudi in plasti. Seveda moramo pri tem dobro razlikovati človekovo besedišče, ki ga spet ni mogoče dognati, od besedišča njegovih del ali enega njegovega dela, katerega leksika se da prešteti. V splošnem prevladuje mnenje, da ni pisateljev aktivni besedni zaklad nič večji kot besedni zaklad kateregakoli povprečnega izobraženca, to je nekaj tisoč besed, se pa ta zaklad zaradi pisateljeve izobrazbe, okolja, ambicij, navad in namenov v posameznih delih lahko občutno poveča. (Odnos med besedami, ki jih človek pozna, in med tistimi, ki jih navadno uporablja, pa je približno 11 : 1.)

(Konec prihodnjič)

Ocene, poročila, zapiski

NEKAJ NOVIH KNJIG O SLOVSTVU NOB

IV

Prosvetni servis v Ljubljani je izdal na zunaj skromni brošuri Partizanski miting in Pred puškami stojim. Namenil ju je dvajsetletnici začetka revolucije, vendar sta porabni tudi po tem jubilejnem letu za pririsanje proslav, ko se spominjamo »prebujanja in razvoja